

מוסטפא עבאסי

משפחת טברי והנהגת
הקהילה הערבית
בטבריה בשלהי
התקופה העות'מאנית
ובתקופת המנדט

הקדמה

מחקרים רבים עסקו בתולדות המשפחות הערביות בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית ובשנות המנדט הבריטי. בין הראשונים שבהם היו אלה של עומר ברגותי, עזת דרוזה ואחסאן א-נימר.¹ לאחר מכן התפרסמו עבודות ממוקדות יותר, ביניהן אלה של מרים הקסטר, מרדכי אביר, בוטרוס אבו-מנה, עארל מנאע, אילן פפה, של כותב שורות אלה ואחרים.² מעניין כי המחקרים הללו התמקדו בעיקר במעמדן ותפקידן של משפחות גדולות מאזור ירושלים והשומרון, ובמיוחד במשפחות חסייני, נימר, ג'ראר וטוקאן. לעומת זאת טרם נחקרו משפחות ידועות מאזור הגליל שמילאו תפקידים מנהליים ודתיים במשך דורות, כמו למשל משפחות קדורה ונחוי מצפת, משפחת פאהום מנצרת, משפחות שקירי וסעדי מעכו ומשפחת טברי מטבריה.

הנטייה להתמקד במשפחות המנהיגות בערים מרכזיות היא לגיטימית, שהרי הן אלה שהובילו את החברה במשך מאות שנים מהבחינה הפוליטית והכלכלית. עם זאת אני סבור כי הבנה רחבה של ההיסטוריה החברתית של האוכלוסייה הערבית בארץ, ובמיוחד זו של החברה העירונית, מחייבת התייחסות מעמיקה וממוקדת יותר גם לתפקידים שמילאו המשפחות המובילות בערי הפריפריה. אף שמדובר בערים בינוניות, ששימשו מרכזים מנהליים, כלכליים וחברתיים לסביבתן הכפרית, הרי בחינתן עשויה לאפשר לנו ראייה כוללת ומעמיקה של החברה הערבית בכללותה. יש להביא בחשבון גם כי תושבי ערי הפריפריה והנפות הכפריות היו חלק גדול מאוכלוסיית הארץ בתקופות הנדרונות.

אני מבקש למלא כאן חלק מחלל מחקרי זה באמצעות בחינת מעמדה ותפקידה של אחת המשפחות המנהיגות בעיר פריפריאלית. משפחות אלה לא נהנו אמנם מהעצמה שהייתה בידי משפחות הדרג העירוני הראשון, אולם מחקר המקרה הייחודי של משפחת טברי עולה כי הן מילאו תפקיד מוביל בעיר ובנפה בחלק זה של הגליל, והיו חוליה מקשרת בין המנהיגות הארצית לבני המעמדות הנמוכים בעיר ובכפר. מכאן שהפוליטיקה של הנכבדים' לא הייתה מנת חלקן של המשפחות בערים הגדולות בלבד, אלא פעלה היטב גם בטבריה ובעורף הכפרי הערבי שלה לאורך כל תקופת המנדט.

למרות מרכזיותה של תקופת המנדט בתולדות טבריה, ואף שהעיר עברה במהלכה תמורות רבות, המידע שיש לנו על מצבה באותם ימים הוא דל ביותר. בין החיבורים המעטים שעסקו בה אפשר

בשער המאמר:
טבריה במבט מן
הכינרת, ראשית
המאה העשרים

1 O. Barguthe, 'Traces of the Feudal System in Palestine', *JPOS*, 9 (1929), pp. 71-79; מ"ע דרוזה, אלעריב ואלערובה מן אלקרן אית'אלת חתא אלקרן איראבע עשר אלהג'רי, ב, דמשק 1960; א' א-נימר, תאריך ג'בל נאבלס ואלבלקאא, א-ד, נאבלוס 1961.

2 M. Hoexter, 'The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions: Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century', *AAS*, 9 (1973), pp. 249-311; M. Abir, 'Local Leadership and Early Reform in Palestine 1800-1834', M. Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 284-310; B. Abu-Manneh, 'The Husaynis: The Rise of a Notable Family in 18 Century Palestine', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem 1986, pp. 93-108; ע' מנאע, 'מרד נקבי אלאשראף בירושלים 1703-1705', קתדרה, 53 (תשרי תש"ץ), עמ' 49-74; הנ"ל, 'סנג'ק ירושלים בין שתי פלישות (1798-1831): מינהל וחברה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1986 עמ' 239-286; א' פפה, אצולת הארץ: משפחת אלחוסייני - ביוגרפיה פוליטית, ירושלים תשס"ג; מ' אלעבאסי, תאריך' אלטוקאן פי ג'בל נאבלוס, שפרעם 1990.

למנות את החבורות 'מטוב טבריה'³ ופרק קצר מתוך 'ספר טבריה'⁴ וכן סקירות שונות על אישים ומאורעות שהיו בעיר באותן שנים, בעיקר בימי המרד הערבי בשנים 1936-1939.⁵ מטבע הדברים הושם הדגש במחקרים אלה על הקהילה היהודית, וההתייחסות לערבים בהם הייתה לרוב בהקשר של הסכסוך היהודי-הערבי בלבד.

מחקרים על טבריה בשפה הערבית כמעט ואין בידינו: להוציא ספרו של אבראהים יחיא א-שהאבי⁶ לא נכתב דבר בנושא, וגם ספר זה – שהוא ברובו אוסף של קטעים מתוך אנציקלופדיות שונות – דן במורשת ובזיכרונות יותר מאשר בהיסטוריה חברתית ופוליטית. בשל כך נותר הידע על אוכלוסיית העיר הערבית ועל מנהיגותה חלקי ביותר, וכאן תרומתו של מאמר זה. משפחת טברי היא מקרה חקר מתוך המכלול הרחב של סוגיית מעמדן ותפקידיהן של משפחות הנכבדים בערי הפריפריה. במאמר זה אבחן כמה שאלות, ובהן: מה היה תפקידה של המשפחה בשלהי תקופת השלטון העות'מאני? מה הן התמורות שעברו עליה בתקופת המנדט, והאם הייתה המשכיות במעמדה או שחל בו שינוי לעומת שלהי התקופה העות'מאנית? מה היו מקורות כוחה ובסיסה החברתי והכלכלי? ומה היה התפקיד שמילאה בתנועה הלאומית הערבית הפלסטינית?

הרקע החברתי ומעמד המשפחה בשלהי התקופה העות'מאנית

מרבית חוקרי ההיסטוריה החברתית בתקופה העות'מאנית סבורים כי לקראת סוף התקופה היו משפחות הנכבדים העילית החברתית, שהיה לה מעמד מוביל בערי האימפריה ובכלל זה בערי ארץ-ישראל. באופן מסורתי מילאו בני שכבה זו, עוד בתקופה שקדמה לרפורמות באימפריה העות'מאנית, שורת תפקידים דתיים, כמו מופתים, קאדים, נקבים (העומדים בראשות משפחות ה'אשראף', המתייחסות כמוצאם למשפחת הנביא), ח'טיבים (דרשנים) וכיוצא באלה, והתפקידים נותרו בדרך כלל בידי אותן משפחות במשך מספר דורות.

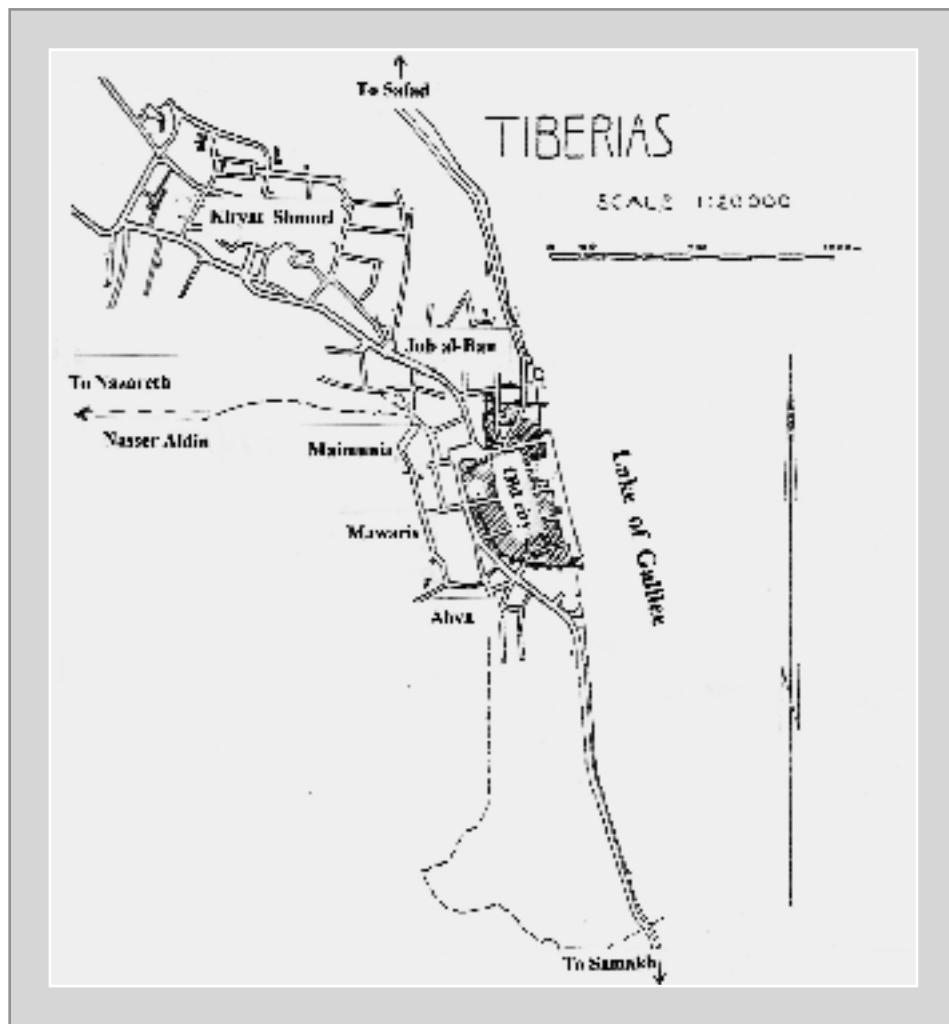
לאחר תהליך הרפורמות (התנזימאט), שהחל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ושהקיף שורת תחומים, כמנהל וחקיקה, כלכלה, צבא וקרקעות, נפתחו בפני המשפחות הנכבדות ברחבי האימפריה אפשרויות חדשות. רבים מבניהן המשכילים ובעלי הניסיון איישו מעתה גם את המשרות החדשות שנוצרו כתוצאה מהרפורמות, והתמנו לחברים במועצות מנהליות, לראשי ערים, לשופטים בבתי משפט אזרחיים, למנהלי מוסדות ולשכות ממשלתיות ולתפקידים בכירים אחרים. תהליך זה חיזק בצורה חסרת תקדים את מעמדן החברתי של המשפחות המובילות וביסס את הקשר בינן לבין

3 מ' הילדסהיימר (עורך ומלקט), 'י"ז אגרות מתולדות טבריה: ראינות עם חמישה מוותיקי טבריה', מטוב טבריה, 1 (כסלו תשמ"ג), עמ' 1-60; הנ"ל (עורך ומלקט), 'מאורעות תרצ"ו (1936) בטבריה', שם, 2 (אב תשמ"ג), עמ' 43-89.

4 ע' אבישר, ספר טבריה: עיר כינורות ויישובה בראי הדורות, ירושלים תשל"ג.

5 מבין אלה אציין את: א' ארליך, 'מוסדות הציבור בטבריה בגליל', ידיעות המשרד של הסתדרות המושבות, תרע"ט; ב' חכס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל-אביב תרצ"ו; י"א, 'הקהילה העברית בטבריה', הד המזרח, ב, גיליון ד (תש"ג), עמ' 14; מ' רבי, 'בסמטאות טבריה', שם, ד, גיליון מה (תש"ו), עמ' 10.

6 א"י א-שהאבי, טברייא ת'וראת' ודקריאת, דמשק 1999.

מפת העיר טבריה
בתקופת המנדט

השלטון המרכזי, שראה בהן משענת לכוחו. הוא היטיב עמן והן שמרו לו אמונים וגייסו את תמיכת הציבור הרחב בו. מצב זה נמשך עד סוף השלטון העות'מאני, בשנת 1918.⁷ גם לאחר חילופי השלטון ותחילת המנדט הבריטי הוסיפו אותן משפחות להיות גורם דומיננטי בציבור הערבי בארץ, וכוחן בלט בעיקר בשני העשורים הראשונים למנדט.

7 להרחבה בנושא מעמדם של האעיאן ראו: W.R. Polk & R. Chambers (eds.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago 1968, pp. 41-68; M. Ma'oz, 'The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period', *ibid.*, pp. 333-349; R. Roded, 'Social Patterns among the Urban Elite of Syria during the Late Ottoman Period' Ph. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, 171-146 עמ' (לעיל, הערה 2), Cambridge 1983; L. Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart 1985

הרובע העתיק
בטבריה, תחילת
המאה העשרים

בקהילה הערבית בטבריה לא הייתה שכבה רחבה של משפחות נכבדות כמו בערי הארץ הגדולות, ואפילו לא כמו באלה שדמו לה בגודל אוכלוסייתן כצפת ועכו. הייתה בה רק משפחה מוסלמית אחת שאפשר להתייחס אליה כאל משפחת נכבדים טיפוסית, והיא משפחת טברי, שרבים מבניה מילאו תפקידי דת ומנהל במשך כמה דורות. בתקופה העות'מאנית היו אמנם כמה משפחות שהחזיקו בתפקידים חשובים בעיר – כמו משפחת חסין⁸ ומשפחות ג'רייב וסחתות, שאחדים מבניהן כיהנו במועצה המנהלית ובמועצת העיר – אולם לא היה בכוחן להתחרות במעמד, בהשפעה, בעושר ובשטחי הקרקע הנרחבים של משפחת טברי.

מצב זה נמשך גם בתקופת המנדט. בד בבד עם ירידת מעמדה של משפחת חסין הטבריינית עלה מעמדה של שתי משפחות חדשות: משפחת ח'רטביל המוסלמית, שעסקה בעיקר במסחר, ושראשה, חאג' ח'ליל עבד אלכרים ח'רטביל, היה חבר מועצת העירייה שנים רבות ונחשב לאחד מעשירי העיר,⁹ ומשפחת חסיני הנוצרית, שמילאה בעיקר תפקידי מנהל, ושהונהגה על ידי עורך הדין יוסף חביב אלחסיני, שכיהן בשנים 1927–1948 כסגן ראש העיר.¹⁰

8 מקרב בני משפחה זו נבחר ראש העירייה הראשון של טבריה, עבראללה חסין, שהחזיק בתפקיד משנת 1878 עד 1900 ברציפות. סאלנאמה (השנתון העות'מאני) נלאית סוריה 1295/1878, עמ' 196; סאלנאמה ולאית ביירות 1310/1892, עמ' 185; 1318/1900, עמ' 303 (חלק גדול מהסאלנאמות מאותה תקופה שמורות במחלקה לספרים נדירים בספריית אוניברסיטת חיפה. כמו כן צילומים של חלק נוסף מצויים בידי פרופ' דוד קושניר, אשר העמיד אותם לרשותו, ובהודונות זו אני מבקש להביע את תודתי לו.

9 א'שהאבי (לעיל, הערה 6), עמ' 91.

10 שלמה דהן אל יוסף חסיני, 13 בינואר 1941, אמה"ט, מכל 10/21 א.א. ראו גם: ולטר גרוס אל עיריית טבריה, 31 במרץ 1936, שם, מכל 10/21 ב.

בראשה של קהילת טבריה הפריפריאלית עמדה אפוא משפחה אחת במשך יותר ממאה שנים רצופות. משפחה זו הנהיגה את הקהילה בכל תחומי החיים – הדתי, החברתי, הפוליטי והכלכלי – והיו לה שליטה והשפעה גם בעורף הכפרי וברחבי הנפה בכלל.

אשר למוצאה של משפחת טברי יש שתי גרסאות. על פי שירות הידיעות של ה'הגנה' מוצאה מעג'לון שבעבר הירדן,¹¹ אך אחד מנכבדי המשפחה שפגשתי ציין כי אבותיו באו לארץ מאזור החורן.¹² קשה לקבוע בוודאות איזו מהגרסאות נכונה, אבל עובדה היא ששני האזורים קרובים גאוגרפית זה לזה.

יש לציין כי גם בדוחות ה'הגנה' וגם בעדות הנזכרת אין ציון מדויק של מועד ההגירה של המשפחה ושל עלייתה לעמדת כוח בארץ, ובהיעדר כרוניקות מקומיות ותיעוד משפחתי נשאר נושא זה בגדר ספקולציה. עם זאת ידוע כי טבריה צמחה מחדש מיישוב קטן לעיר חשובה בגליל במהלך המחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, ובמיוחד כאשר נטל השיח' דאהר אלעמר את האחזיות לגביית המסים (האֵלתזאם) בעיר והפכה למרכזו השלטוני, קרוב לוודאי בשנת 1730.¹³ מיכאיל נקולא א־צבאג' ציין כי מיד לאחר השתלטותו על העיר זימן אליו דאהר אחדים מנכבדיה, ביניהם האמאם והקאדי, וביקש את עזרתם בשכנוע השלטונות להעניק לו את חכירת המס של העיר.¹⁴ מדברי א־צבאג' אנו למדים שהיה כבר קאדי בטבריה באותם ימים, אם כי הוא לא הזכיר את שמו ושם משפחתו, ועל כן קשה לברר אם משפחת טברי היא שהחזיקה בתפקיד, או שהיא התיישבה בטבריה מאוחר יותר, לאחר שהעיר התבססה.

מכל מקום המנהיג הראשון ממשפחת טברי הנזכר במקורות הוא השיח' עבדאללה א־טברי, שהיה הקאדי של טבריה בתקופת הכיבוש המצרי של הארץ (1831-1840). אנו לומדים על כך ממכתב של שיח' עבד א־סלאם א־טברי להיסטוריון הלבנוני אסד רסתם, שחקר את תקופת השלטון המצרי בסוריה. עבד א־סלאם ציין כי דודו, השיח' עבדאללה, הוגלה על ידי אבראהים פאשא מטבריה ליפו לתקופה קצרה בגלל אירועי המרד שפרץ בארץ כנגד השלטון המצרי בשנת 1834. כשהתברר שהשיח' עבדאללה לא השתתף במרד הרשו לו השלטונות לחזור לעירו ולתפקידו כקאדי.¹⁵ חיזוק לדברים אלה אנו מוצאים ברישומי השנתון העות'מאני (הסאלנאמה) של פרובינציית סוריה משנת 1868 – צוין שם כי עבדאללה הוא הקאדי של העיר.¹⁶ הוא המשיך לכהן בתפקיד עד שנת 1873,¹⁷ כלומר יותר מארבעה עשורים רצופים.

11 דוח על משפחת טברי, 29 באפריל 1941, את"ה, תיק 105/222.

12 ריאיון עם אבו חוסני טברי, כפר מֵאָר, 20 באוגוסט 2004.

13 להרחבה על תקופה זו ועל ראשית עלייתם של הַיִרְדָּאנִים ראו: Th. Philipp, *Acre, the Rise and Fall of a Palestinian City 1730-1831*, New York 2001, pp. 30-48; A. Cohen, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973, pp. 30-45; A.H. Joudah, *Revolt in Palestine in the Eighteenth Century: The Era of Shaykh Zahir al-Umar*, Princeton 1987, pp. 32-45; א' הייט, דאהר אלעומר שליט הגליל במאה הי"ח: פרשת חייו ופעולותיו, ירושלים תש"ל, עמ' 16-19.

14 מ"נ אלצבאג', תאריך א־שיח' דאהר אלעומר א־זידאני, חריצא 1936, עמ' 33.

15 א' רסתם, חרוב איבראהים פאשא אלמצרי פי סוריה ואלאנדול, 1, אלמכתבה אלבלוסייה ביירות 1986, עמ' 66-67.

16 סאלנאמה ולאית סוריה 1285/1868, עמ' 89-90.

17 סאלנאמה ולאית סוריה 1288/1871, עמ' 9.

לצד שיח' עבדאללה הזוכר באותה סאלנאמה גם השיח' מחמד אפנדי א-טברי, שהיה המופתי של טבריה.¹⁸ גם הוא כיהן בתפקידו עד 1873, ואז מונה השיח' עבד א-סלאם א-טברי להחליפו.¹⁹ בהיעדר אילן יוחסין משפחתי ורישומים של בית הדין השרעי מאותן שנים, איננו יודעים מה הייתה הקרבה המדויקת בין שיח' עבדאללה לשיח' מחמד, אך מסתבר כי הם היו בני דודים.

שיח' עבד א-סלאם טברי

לאור האמור לעיל אפשר להניח כי מעמדה של המשפחה בטבריה היה איתן ומבוסס עוד לפני הכיבוש המצרי. אפשר גם לשער כי היא הייתה גורם מרכזי בעיר כבר במאה השמונה-עשרה, מאחר שאין זה סביר שבניה הגיעו לתפקידים דתיים בכירים כה סמוך לתחילת השלטון המצרי אם לא התבססו וצברו כוח עוד במאה השמונה-עשרה.

כפי שידוע לנו מתולדותיהן של משפחות דומות בארץ, בערים הגדולות כבערי השדה, הן שמרו את עמדות הכוח בידיהן והעבירו בתוכן את המשרות הדתיות מדור לדור. כך היה גם במקרה של משפחת טברי, שהמשיכה להחזיק בעמדת מנהיגות עד סוף השלטון העות'מאני וגם בתקופת המנדט הבריטי.

בעקבות שני המנהיגים, השיח'ים עבדאללה ומחמד, צמח דור חדש של הנהגה, שהובילה את המשפחה לקראת שלהי השלטון העות'מאני ותחילת שלטון המנדט. בדור זה בלט במיוחד סעיד, בנו של שיח' מחמד הנזכר,²⁰ שהפך לבן החזק והמוביל. מרישומי הסאלנאמות עולה כי הוא כיהן כחבר נבחר במועצה המנהלית של

העיר כמה פעמים – בשנים 1876, 1877 ו-1878²¹ – וכמזכיר המועצה בשנת 1884.²² בשנת 1900 נבחר לראשות עירייה טבריה, ומהשנתונים העות'מאניים העומדים לרשותנו עולה כי כיהן בתפקיד זה לפחות עד שנת 1908.²³ הוא המשיך למלא תפקיד מוביל גם בעשור הראשון למנדט.

לצד סעיד בלט בין בני אותו דור השיח' עבד א-סלאם אמין א-טברי. אין בידינו מידע מוצק על התפקיד שמילא אביו, אולם בצו הירושה שהוציא נכדו צודקי טברי, בנו של שיח' עבד א-סלאם, נזכר שמו של אמין, הסב, בצירוף התואר שיח'.²⁴ לא ברור אם השימוש בתואר זה מעיד על מעמד דתי

18 סאלנאמה ולאית סוריה 1285/1868, עמ' 89-90; ע' מנאע, אעלאם פלסטין פי אוחד' אלעהד אלעות'מאני 910-1800, ביירות 1997, עמ' 243.

19 סאלנאמה ולאית סוריה, 1288/1871, עמ' 79; 1290/1873, עמ' 91.

20 לשיח' מחמד היה בן נוסף, שיח' מחמוד שמו. הוא מוזכר רק פעם אחת, ללא ציון תפקידו, בכרך היחיד שנשאר מהסג'ל העות'מאני של טבריה, כך שאין לדעת מה היה מעמדו. ראו: הסג'ל של בית הדין השרעי בטבריה, 6 שואל 1335, גה"מ, תיק ב/22418/6.

21 סאלנאמה ולאית סוריה, 1294/1877, עמ' 106; 1295/1877, עמ' 97; 1296/1878, עמ' 95.

22 סאלנאמה ולאית ביירות, 1302/1884, עמ' 161.

23 סאלנאמה ולאית ביירות, 1318/1900, עמ' 303; 1326/1908, עמ' 284.

24 בקשת צו ירושה של צודקי א-טברי, 22 בנובמבר 1937, הסג'ל של בית הדין השרעי בטבריה, סג'ל 5, עמ' 44, גה"מ (מיקרופילם של בית הדין השרעי בטבריה) חטיבה 75 סל-1/2532.

או שמא היה זה רק כינוי לראש משפחה או נכבד בולט, כפי שנהוג במקרים רבים. מכל מקום שיח' עבד א־סלאם היה אחד האישים הבולטים בתולדות המשפחה. לאחר שסיים את לימודיו הבסיסיים בעירו נסע למצרים, ושם למד באוניברסיטת אל־אזהר והיה למוסמך במדעי הדת (עאלם). בשנת 1873 התמנה לתפקיד המופתי של טבריה במקום מחמד אפנדי טברי.²⁵

מרישומי הסאלנאמות שבידינו מן השנים 1874-1908 עולה כי עבד א־סלאם המשיך להחזיק בתפקיד ברציפות בשנים אלה.²⁶ למועד פרישתו יש שתי גרסאות: לדברי עאדל מנאע הוא כיהן עד שנת 1914 ואז פרש בגלל גילו המופלג והוריש את התפקיד לבן אחותו, השיח' טאהר א־טברי;²⁷ ואילו אליזה רובין־פלד ציינה כי השיח' טאהר קיבל את התפקיד רק בשנת 1918.²⁸ כלומר עבד א־סלאם כיהן בתפקיד חשוב זה ארבעים או ארבעים וארבע שנים רצופות. בין שאר תפקידיו כמופתי הוא היה חבר כל התקופה הנזכרת במועצה המנהלית של הנפה (מג'לס אל־אדארה).²⁹ המועצה הייתה הגוף המנהלי העליון בעיר ובנפה, בראשה עמד מושל הנפה (הקאימקם), ולצדו שימשו הקאדי ועוד כמה חברים קבועים ומתחלפים. עבד א־סלאם האריך ימים ונפטר ב־20 בנובמבר 1930, בהיותו בן תשעים וארבע.³⁰

מתוך פרטים אלה אנו לומדים כי משפחת טברי הייתה המשפחה המובילה בעיר והחזיקה במשרות הדתיות החשובות במשך רוב המאה התשע־עשרה ובתחילת המאה העשרים. שני דורות של בניה שימשו באופן קבוע וברציפות במשרת המופתי, ובמשך תקופות ממושכות גם בתפקיד הקאדי. זאת נוסף על שליטתה בכמה גופים מנהליים, כמו בעיריית טבריה משנת 1900. צודקי טברי, בנו של שיח' עבד א־סלאם, ציין בזיכרונותיו לא פעם כי שלהי התקופה העות'מאנית היו 'תור הזהב ותקופת החיים השלווים, תקופת האושר והעושר של הנכבדים המוסלמים ובכללם משפחת טברי'.³¹

מעמדה ומנהיגותה של המשפחה בתקופת המנדט

השלטון העות'מאני טיפח כאמור את משפחות הנכבדים ונעזר בהן לביסוס אחיזתו בארץ, במיוחד בתקופת התנוז'מאט. לעומת זאת השלטון הבריטי לא ייחס להן אותה מידה של חשיבות, ולא היסס לפעול כנגדן ולפגוע לעתים במעמדן, במיוחד כאשר אחדים מבניהן הצטרפו לשורות התנועה הלאומית הפלסטינית.

25 סאלנאמה ולאית סוריה, 1291/1874, עמ' 78-79.

26 סאלנאמה ולאית ביירות, 1326/1908, עמ' 283.

27 מנאע (לעיל, הערה 18), עמ' 243.

28 A. Rubin-Peled, *Debating Islam in the Jewish State: The Development of Policy toward Islamic Institutions in Israel*, New York 2001, p. 159.

29 סאלנאמה ולאית סוריה, 1285/1868, עמ' 89-90; סאלנאמה ולאית ביירות, 1908/1326, עמ' 283.

30 בקשה (לעיל, הערה 24); א־סיראט אלמסתקים, 21 בנובמבר 1930.

31 זיכרונותיו של צודקי טברי, השמורים בשתי קלטות בכיתו של בן דודו סלאח א־דין טאהר טברי בנצרת. הדברים הוקלטו זמן קצר לפני מותו של צודקי בכוויית, בשנת 1993, והם מכילים חומר רב על האיש, משפחתו ופעילותו הפוליטית (להלן: זיכרונות צודקי טברי).

אולם בני משפחת טברי שמרו על מעמדם האיתן בטבריה בתחום המשרות הדתיות ובתחום הכלכלי למרות חילופי השלטון. רק בשליטתם בעירייה חלה נסיגה, מאחר שתפקיד ראש העיר עבר לידי היהודים, שהיו הרוב בטבריה.³² במקום ראש העיר הערבי האחרון, קדרי חאפז אפנדי, מונה בשנת 1923 זאכי אלחדיף היהודי – תחילה כראש עיר בפועל ולאחר מכן כראש עיר נבחר.³³ העדויות על שמירת מעמדה של המשפחה בתקופת המנדט הן רבות. כך למשל ציין הכומר הישועי פרדינאן תותל, שביקר בארץ בשנת 1924, כי המוסלמים של טבריה מונהגים על ידי משפחת טברי.³⁴ עדות נוספת, משנת 1925, מסר עורך העיתון 'אלכרמל' נג'יב נצאר, שסיפר כי: 'משפחת טברי הייתה בעלת מנהיגות ומעמד מוביל בנפה ובכל אזור העמק, היא התפרסמה בהכנסת אורחים ובנדיבות

יתרה, זאת נוסף על ניהול ענייני התושבים'.³⁵ דוח ה'הגנה' משנת 1942 העיר על מעמדה של המשפחה לקראת סוף שלטון המנדט: 'המשפחה השתלטה על כל הסביבה הערבית, ואם ישנם מתנגדים הם לא מעיזים להביע התנגדות'. בדוח צוין כי בני המשפחה מחזיקים בכל המשרות החשובות בקהילה הערבית, כגון משרת המופתי, מנהל הבנק הערבי, מנהל השוק הסיטונאי, וכן יש בהם רופאים, עורכי דין ובעלי משרות מנהל אחרות.³⁶ למרות השוני בגישתם של בעלי העדויות, שלושתם העירו שמעמדה של המשפחה בקרב האוכלוסייה הערבית היה חזק ויציב. תותל ונצאר השתמשו במילים 'מנהיגות' ומעמד מוביל, ואילו בדוח ה'הגנה' דובר על 'השתלטות', ביטוי לא מדויק, כפי שאראה להלן.

האיש החזק שהוביל את המשפחה בתחילת שלטון המנדט היה סעיד מחמד א-טברי, שהיה כאמור דומיננטי כבר בשלהי התקופה העות'מאנית. באחד הדוחות הבריטיים הראשונים על טבריה, משנת 1919, הוא תואר במילים אלה: 'נכבד זקן, עשיר מאוד מחזיק בשטחי

קרקע גדולים, אדם קשוח ושאפתן'.³⁷ בדוח ה'הגנה' משנת 1941 תואר כך: 'נכבד ומפורסם בכל סעיד מחמד א-טברי נפת טבריה וצפון הארץ בשל עושרו הרב, חכמתו ומידת הכנסת האורחים הגדולה, שהיה תמיד מקיימה כלפי בני אדם'.³⁸ נראה כי כוחו ומעמדו של סעיד נבעו גם מכך שהיה אבי הפלג החזק

32 לפי תוני המפקד של שנת 1922 מנתה אוכלוסיית טבריה 6,950 נפשות, מתוכן 4,427 יהודים ו-2,523 ערבים. לפי המפקד של שנת 1931 מנתה אוכלוסיית העיר 8,601 נפשות, מתוכן 5,381 יהודים ו-3,220 ערבים.

33 פרוטוקול של ישיבת נכבדי טבריה עם אלחדיף, 18 באוקטובר 1923, אמ"ט, מכל ב/14/3.

34 פרדינאן תותל הישועי, 'דחלה סוליה אלא בלאד בשארה', אלמשרק, 10 (אוקטובר 1924), עמ' 815.

35 'عائلة الطبري ذات وجه كبير في القضاء والغور, اشتهرت بالكرم وادارة شؤون الأهالي' אלכרמל, 6 במאי 1925, עמ' 6.

36 טבריה, 11 בינואר 1942, את"ה, תיק ה/105/1.

37 'Tiberias - The Leaders of the Arab National Movement', אצ"מ, L4/766/10.

38 דוח (לעיל, הערה 11). יש לציין שדוח זה עוסק בעברו של האיש, כי מרישומי הסגל של בית הדין השרעי בטבריה עולה שסעיד נפטר לפני שנת 1934. למרבה הצער לא צוין בסגל תאריך פטירתו המדויק. ראו: הסגל של בית הדין השרעי

והגדול, שהייתה לו עמדה מכרעת בהנהגת המשפחה עד 1948. הוא נשא ארבע נשים והן ילדו לו כמה בנות ושמונה בנים. אשתו הראשונה, זליח'ה, הייתה אחותו של השיח' עבד א-סלאם, והיא ילדה את הבנים שיח' טאהר ומחמד אבו סעוד; אשתו השנייה, בת שבט ערב א-צביח, ילדה את הבנים שיח' נאיף ופאיז, שהיה עורך דין וחבר במועצת העיר במשך שנים רבות; האישה השלישית באה משבט ערב אלמשארקה וממנה נולדו הבנים כאמל – שהיה קצין בצבא העות'מאני – ורשיד, שהיה רופא; האישה הרביעית הייתה טבריינית, בת למשפחת ח'רטביל העשירה, וגם היא ילדה שני בנים: יוסף, שהתמחה במנהל עסקים באוניברסיטה האמריקנית בכיירות, וג'מאל, שהיה רוקח.³⁹

שיח' טאהר טברי

משמונת בניו של סעיד מחמד א-טברי בלטו במיוחד שיח' טאהר ושיח' נאיף. שיח' טאהר היה לדמות מרכזית בטבריה. הוא נולד בשנת 1897 וקיבל את הכשרתו הדתית הראשונית בעירו. לאחר מכן המשיך את לימודיו באוניברסיטת אלאזהר במצרים והוסמך כעאלם. מסתבר כי לא שהה באלאזהר תקופה ממושכת, וכבר בגיל שבע-עשרה חזר לטבריה. לפי הביוגרפיה שהביאה רובין-פלד הוא נסע לאחר מכן לאיסטנבול ולמד שם באוניברסיטה ארבע שנים נוספות. רק אז חזר סופית לטבריה, ועם פרישת דודו השיח' עבד א-סלאם ממשרת המופתי נתמנה במקומו. הוא היה אז בן עשרים ואחת בלבד, ולדברי רובין-פלד מינויו עורר התרגשות רבה. במקביל עסק בהוראה בבית הספר הממשלתי בעיר.⁴⁰

ברוח הבריטי האמור משנת 1919 כבר נזכר טאהר כמופתי של העיר, ועל אף גילו הצעיר מסתבר כי הוא היה החבר הפעיל ביותר בקבוצת פעילי התנועה הלאומית הערבית בעיר.⁴¹ כן נמסר כי היה האדם בעל ההשפעה הרבה ביותר באזור טבריה.⁴² מעניין כי פעילות זו לא מנעה את מינויו גם לתפקיד הקאדי השרעי של טבריה ב-2 בדצמבר 1924.⁴³ הוא המשיך להחזיק בשני התפקידים הדתיים הבכירים בעיר בעת ובעונה אחת עד שנת 1946.⁴⁴ אז הועבר לנצרת לכהן כקאדי השרעי של העיר, ובה בעת המשיך להחזיק במשרתו כמופתי של טבריה.

במהלך הקרב על טבריה במלחמת 1948 חזר שיח' טאהר לטבריה ועמד לתקופה קצרה בראש הוועדה הלאומית שלה.⁴⁵ בתום הקרב על העיר ועם פינוי האוכלוסייה הערבית ממנה חזר עם משפחתו

39 בטבריה, סג'ל 5, 25 בינואר 1938, עמ' 52, גה"מ (מיקרופילם של בית הדין השרעי בטבריה) חטיבה 75 סל-1/2532. דוח (לעיל, הערה 11); הסג'ל של בית הדין השרעי בטבריה, סג'ל 5, 25 באוקטובר 1937, עמ' 52-53, גה"מ (מיקרופילם של בית הדין השרעי בטבריה) חטיבה 75 סל-1/2532.

40 רובין-פלד (לעיל, הערה 28), עמ' 149. ראו גם: עג'אג' נוייה, ריג'אל מן פלסטין, ביירות 1961.

41 שיח' טאהר אל הוועד הפועל הפלסטיני, 13 ביולי 1922, גה"מ, תיק פ/985/3.

42 טבריה (לעיל, הערה 37).

43 *Palestine Blue Book*, 1928, p. 117, PRO, CO 821/3

44 *Palestine Blue Book*, 1944, p. 487, PRO, CO 821/17

45 צודקי א-טברי אל חאג' אמין, 8 במרס 1948, גה"מ, תיק פ/3293/397.

לנצרת. בינואר 1950 מונה שם שוב לקאדי, והמשיך לכהן בתפקיד עד מותו, ב־28 בפברואר 1959.⁴⁶ בנו השני של סעיד מחמד א־טברי, שיח' נאיף, נולד כאמור לאישה בדרוית משבט ערב א־צביח, מה

שיח' נאיף טברי

שהעצים את כוחו בקרב שבטי הדרוים. הוא קיבל לידי את ניהול אדמות המשפחה בכפרים נאצר א־דין ומנארה, והשפעתו על האריסים שחיו בהם הייתה גדולה במיוחד. למעשה הוא היה האיש החזק של המשפחה בעורף הכפרי.

באחד הרוחות של ה'הגנה' תואר שיח' נאיף כאישיות בולטת מאוד ובעלת השפעה מקומית – אדם צעיר, נועז ונמרץ המשתתף בכל האירועים החברתיים, פרש ידוע ומתחרה במירוצי סוסים.⁴⁷ ברוח אחר תואר כך:

הוא השיח' של כל הערבים שבמחוז טבריה. השפעתו בולטת בקרב הדרוים, וידו בכל הפעולות הנעשות באזור, הוא השליט בכל מריבה, קטטה וסכסוך, הוא האיש הפוסק, כמה פעמים איים שיאחז באמצעי הכוח באם לא יקיימו את פסק דינו, תושבי טבריה הערבית [...] נכנעו למשפטו מבלי ערעור.⁴⁸

גם בני הנוער סרו למרותו, עובדה שהקנתה לו את התואר שיח' א־שבאב, כלומר השיח' של הצעירים.⁴⁹

נוסף על כך היה השיח' נאיף פעיל בעוד תחומים רבים. כך למשל ייסד

בשנת 1947 את האגודה הערבית לצדקה (אלג'מעיה אלח'יריה אלערביה) ועמד בראשה. האגודה נועדה לסייע לנזקקים שבבני העיר הערבים,⁵⁰ והיא הייתה אמצעי נוסף לחיזוק מעמד המשפחה בשכבה זו.

מכל המתואר עולה כי שני האחים – שיח' טאהר ושיח' נאיף – אכן היו מנהיגים בולטים של ערביי העיר והסביבה. הם המשיכו למלא את התפקידים של בני הדורות הקודמים של המשפחה, וקיימו מנהיגות מסורתית שהייתה מבוססת על אותם יסודות, וששילבה תפקידי דת ותפקידי מנהל. אוסיף על כך את השליטה המשפחתית בקרקעות וכן את העיסוק במקצועות חופשיים, שהחל לאפיין את בני המשפחה בתקופת המנדט; שניים מבניו של סעיד עסקו בכך – פאיז היה עורך הדין ורשיד היה רופא ידוע בעיר.

הבסיס הכלכלי של המשפחה

מעמדם של בני משפחת טברי והתפקיד שמילאו בחברה הערבית של טבריה לא נוצרו יש מאין, אלא נבעו ישירות מכוחם הכלכלי הרב. מאחר שהשתייכו לאחת המשפחות העשירות בצפון החזיקו בניה,

46 רובין־פלד (לעיל, הערה 28), עמ' 59. ראו גם ריאיון עם בנו צלאח א־דין א־טברי, אלאיתחאר, חיפה, 26 ביוני 1998, עמ' 6-7.

47 טבריה, 29 באפריל 1941, דו"ח על משפחת טברי, את"ה תיק 105/222, עמ' 3-2.

48 טבריה, 11 בינואר 1942, את"ה, תיק ה/105.

49 דוח מפי יפה על ידי בן־נון, 8 באוקטובר 1940, את"ה, תיק ה/105.

50 אגודת הצדקה הערבית אל ראש עיריית טבריה, 29 במרס 1947, אמח"ט, מכל 3/4 א.

ברומה לשאר משפחות הנכבדים, בשטחי קרקע גדולים. השיח' עבד א־סלאם תואר כבעל אדמות רבות בסביבת טבריה גם אחרי שמכר חלק מהן לחברת פיק"א. לפי מקורות ה'הגנה' כל האדמות של שכונת קריית־שמואל בטבריה ושל המושבה בית־גן נרכשו ממנו. לאחר מותו, בשנת 1930, ירש ממנו בנו צודקי שטחי קרקע ומגרשים רבים בסביבת קריית־שמואל וכן סכום כסף גדול במזומן.⁵¹ צודקי היה גם הוא אמיד מאוד ונחשב לאחד מעשירי טבריה. היו בבעלותו שישה מבנים מפוארים שהשכיר לשלטונות המנדט ועוד נכסי דלא ניידים רבים, כחנויות, בתי מגורים וקרקעות. נוסף על כך הוא כיהן כמנהל סניף הבנק הערבי 'בנק האומה' שפעל בעיר. כך תואר מעמדו הכלכלי ברוח של ה'הגנה':

מעשירי העיר טבריה, ומנהל הבנק הערבי בטבריה, המוני ערבים עניים מבני דלת העם מצפים תמיד לחסרו לקבל ממנו איזה עזרה המלצה וכו', ולכן השפעתו רבה על המוני הערבים בסביבה ורבים מהם נתונים להשפעתו, היות והאדם הוא אחד הגורמים הכלכליים החשובים בציבוריות הערבית בסביבה.⁵²

בני הפלג האחר של המשפחה, בני שיח' סעיד, היו אף הם בעלי קרקעות, ובבעלותם היו כאמור הכפרים נאצר א־דין ומנארה, ששטחם היה 6,797 דונם.⁵³ בעיר עצמה היו להם כמה מבנים, שתיים־עשרה חנויות, ח'אן גדול ובית הארחה (מדאפה), שהיה מרכז הפעילות וקבלת ההחלטות של ערביי העיר, ושרבים מענייה נהגו לסעוד בו. כן היו למשפחה עדרי צאן ובקר רבים. באדמות ובעסקים של המשפחה הועסקו כ־400 אריסים, שעיבדו את הקרקעות והעבירו תמורת זאת שני שלישים מהיכול לבני שיח' סעיד.⁵⁴

בשנת 1940 דיווח מושל המחוז על שליטת משפחת טברי בשוק הירקות הסיטונאי של טבריה. השוק היה קודם לכן בשליטת אבראהים חאג' ח'ליל ועבר אז לשליטת המשפחה. נראה שהדבר נעשה בתקיפות ובכוח ולכן עורר מתח בקהילה הערבית בעיר.⁵⁵

בשנת 1944 יזמו בני המשפחה הקמת לשכת מסחר ערבית בעיר. היזמה באה מצדו של צודקי טברי, והוא עצמו עמד בראש הלשכה וגייסו נאיף נבחר ליושב ראש של כבוד שלה. חוץ משניהם היו בלשכה עוד שניים־עשר חברים.⁵⁶

לאור כל האמור אפשר לסכם ולומר שבני משפחת טברי היו הגורם הכלכלי החזק בקהילה הערבית בטבריה, בזכות המשרות שבהן החזיקו והקרקעות, המסחר והרכוש הרב שהיו בבעלותם. למרות קיומה של קהילה יהודית חזקה, יוזמת ומתחרה בעיר, וחרף היעדרה של מדיניות אוהדת ותומכת, כפי שהייתה בשלהי התקופה העות'מאנית, שמרו בני המשפחה על מעמדם הכלכלי האיתן עד 1948. אמנם המנדט הבריטי פגע בהם – הם איבדו את מעמדם המוביל בעירייה ובוטלו גופים ששימשו להם כבסיס כוח מסורתי כמו המועצה המנהלית ולשכות אחרות – אבל הם שמרו על מעמדם האיתן בתחומי הבעלות על קרקע, נכסי דלא ניידים ומסחר.

51 רוח (לעיל, הערה 11). ראו גם: טבריה (לעיל, הערה 37).

52 רוח (שם).

53 רוח על כפר נאצר א־דין ורוח על כפר ערב אלמנארה, חורף 1944, את"ה, תיק 178/105.

54 רוח (לעיל, הערה 11).

55 Fortnightly Report, 5, March 1940, PRO, CO 733/398/10

56 לשכת המסחר הערבית אל ראש עיריית טבריה, 22 בנובמבר 1944, אמח"ט, מכל 4/3 א.

משפחת טברי והתנועה הלאומית הפלסטינית

אף שטבריה הייתה עיר שדה מרוחקת, ואף שהיה בה רוב יהודי, בכל זאת השתתפו תושביה הערבים, בהנהגת משפחת טברי, בפעילות התנועה הלאומית הפלסטינית. אך בהשוואה לערים מעורבות אחרות, כמו למשל צפת הסמוכה, התאפיינה פעילותם זו של ערביי טבריה במתינות ובריחוק מאלמות. למרות הקשר ההרוק שנוצר בין טבריה לבין הגופים הלאומיים השונים – לא יצא מבין ערביי העיר מנהיג מוביל שהשתלב בפעילות הלאומית הארצית, והמנהיגות שצמחה מקרב תושבי העיר הייתה מנהיגות עירונית ואזורית בלבד.

אפשר לזהות שלושה שלבים בקשר שבין משפחת טברי לתנועה הלאומית הפלסטינית ובאופן שבו הובילה את הפעילות הלאומית בעיר ובנפה. השלב הראשון החל מיד לאחר הכיבוש הבריטי של הגליל, בסוף 1918. כאמור המופתי שיח' טאהר הוא שהנהיג את הפעולה הלאומית בשש השנים הראשונות למנדט.⁵⁷ כמסגרת פעילותו זו הוא השתתף בשנת 1919 בקונגרס הסורי הכללי בדמשק; בהחלטותיו של קונגרס זה הובעה תמיכה בממשלתו של האמיר פייצל, ועלתה תביעה לספח את ארץ-ישראל לסוריה בהיותה החלק הדרומי שלה.⁵⁸ מאוחר יותר עמד שיח' טאהר בראש האגודה המוסלמית-הנוצרית בטבריה, ובשנת 1921 ייצג את העיר בקונגרס הפלסטיני הרביעי, שנערך בירושלים.⁵⁹

מקריאת התכתובת של שיח' טאהר ומלימוד דפוסי פעילותו בשנים 1919–1922 עולה בבירור כי עיקר פעילותו בתחום הלאומי הייתה השתתפות בכינוסים, שיגור מחאות וארגון הפעילות הלאומית בעיר, אך הוא מייעט לנקוט צעדי מחאה והתרסה כהפגנות או שביתות.⁶⁰ מסתבר שהדבר עורר ביקורת מצד הוועד הפועל הערבי, ותגובתו של שיח' טאהר על ביקורת זו מלמדת הרבה על המגבלות של ערביי טבריה: טענתו הייתה כי קשה מאוד להפגין ולשבות בעיר בעלת רוב יהודי, וכי שביתת מסחר לא תהיה יעילה מאחר שענף המסחר נשלט ברובו על ידי יהודים.⁶¹ לדברי יהושע פורת ייצוגה של טבריה בוועידות הפלסטיניות הארציות היה רופף למדי, ובדרך כלל ויתרו בני המקום על זכות ייצוגם למעט שליחת ציר אחד לוועידה הרביעית.⁶²

בדוחות שירות הידיעות של ה'הגנה' תואר שיח' טאהר כמי שתמך במדיניות של המחנה החסיני והיה נתון להשפעת המועצה המוסלמית העליונה בראשות המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חסיני.⁶³ הקביעה כי הוא נתון להשפעה כזו אינה נראית חריגה מאחר שמתוקף תפקידו סר למרותם של המועצה ושל העומד בראשה. עם זאת נראה כי מאז 1922, ובמיוחד לאחר מינויו לקאדי, בשנת 1924, חלה ירידה בפעילותו של שיח' טאהר והוא התרחק מהזירה הפוליטית.

57 טבריה (לעיל, הערה 37).

58 'אלעודאת, מן אעלאם אלפקר ואלאדב פי פלסטין', ירושלים 1992, עמ' 373. ראו גם: ב' אלחות, אלקיאדת ואלמאססאת א-סיאסיה פי פלסטין 1917–1948, עכו 1984, עמ' 851.

59 אלחות (שם), עמ' 854.

60 מחאה משיח' טאהר ונכבדי טבריה לחבר הלאומים, אפריל 1919, גה"מ, תיק פ/958/3; שיח' טאהר אל המופתי שם ירושלים, 7 ביולי 1923, שם.

61 שיח' טאהר אל הוועד הפועל הפלסטיני, 13 ביולי 1922, גה"מ, תיק פ/985/3.

62 'פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918–1929, 2, תל-אביב תשל"ו, עמ' 227.

יש לציין כי למרות נטייתם כלפי החסינים ולמרות הקשרים שרקמו עם התנועה הלאומית הפלסטינית בעשור הראשון למנדט, המשיכו בני משפחת טברי לנקוט קו פוליטי מתון ועצמאי למדי והוסיפו לשמור על מערכת יחסים טובה עם יהודי העיר. הדבר בא לידי ביטוי בולט במאורעות 1929 – בטבריה, שלא כבשאר הערים המעורבות בארץ, נשמרו אז השקט והשלום ולא היו אירועים חריגים. הדבר התאפשר בזכות יזמתו של שיח' עבד א-סלאם א-טברי, שזימן כינוס משותף של נכבדי הערבים והיהודים במדאפה של המשפחה. בתום הכינוס פורסם בעיר כרוז בשתי השפות שקרא לשמירה על שקט ורגיעה. בין החותמים היו אחד-עשר מנכבדי הערבים בטבריה ובראשם השיח' עבד א-סלאם א-טברי, סעיד א-טברי והמופתי והקאדי השיח' טאהר א-טברי, ועמם ראשי משפחות ח'רטביל, חמאד, עאקל ואחרים.⁶⁴

עם נטישתו של שיח' טאהר את הזירה הפוליטית חולקו מחדש בתוך המשפחה עמדות הכוח שתפס והתפקידים שמילא. שיח' נאיף הרחיב את פעילותו גם לשטח הפוליטי, ומעמדו של צודקי

טברי, בנו היחיד של שיח' עבד א-סלאם, התחזק.⁶⁵ בזה החל השלב השני של פעילותה הפוליטית של משפחת טברי.

צודקי נולד בטבריה בשנת 1899 וקיבל את חינוכו היסודי והתיכוני בעיר. לאחר מכן למד באוניברסיטה האמריקנית בכיירות והתמחה במדע המדינה. בשנת 1927 חזר לטבריה⁶⁶ ובזכות מעמדו המסורתי של אביו הצליח לבסס את השפעתו בעיר ובנפה. תוך זמן קצר הפך לדמות הפעילה ביותר בשורות התנועה הלאומית, הן בקרב משפחתו והן בכלל הציבור הערבי בעיר ובנפה. את צעדיו הראשונים בתחום הפוליטי עשה עוד בשנים הראשונות למנדט, תוך כדי לימודיו באוניברסיטה. הוא היה חבר במשלחת שייצגה את טבריה בשני קונגרסים פלסטיניים – החמישי, שהתכנס בשנת 1922, והשביעי, שנערך בשנת 1928.⁶⁷ למרות פעילותו הלאומית שררו יחסים טובים בינו לבין שלטונות המנדט בשנים 1929-1936. מעידות על כך התכתבותו עם נציגים בריטים שונים וכן העובדה שהוזמן לא פעם למפגשים רשמיים שרק אורחים רמי דרג הוזמנו אליהם.⁶⁸

הכרוז של נכבדי טבריה ערב מאורעות 1929 בו הם דרשו לשמור על שקט בעיר

63 דוח (לעיל, הערה 11).
 64 נוסח הכרוז בערבית, 28 באוגוסט 1929, את"ה, תיק 1/84/37; י' נחמני, דוח על טבריה, 28 בדצמבר 1937, את"ה, תיק א/11/1537/80; הודעה כללית של נכבדי טבריה הערבים, 28 באוגוסט 1929, גה"מ, תיק פ/49/987.
 65 לשיח' עבד א-סלאם היה בן נוסף בשם סאמי, שנפטר בשנת 1919, ושתי בנות, צדיקה ונפיסה. לפרטים נוספים על בני המשפחה ראו: בקשה (לעיל, הערה 24).
 66 זיכרונותיו של צודקי טברי.
 67 אלחות (לעיל, הערה 57), עמ' 856, 864.
 68 למשל ב-23 בספטמבר 1932 הוא סעד על שולחנו של מפקד הצי הבריטי בים התיכון, האדמירל ארנל צ'טפילד (Ernel)

מערכת היחסים הטובה עם הבריטים לא מנעה מצודקי להמשיך ולבסס את מעמדו בעיר ובסביבתה הכפרית. בשנת 1935 ייסד את אגודת החקלאים הערבים בטבריה ובנפתה, והפרוטוקולים של האגודה מלמדים כי מטרתה העיקרית הייתה מתן סיוע והדרכה לחקלאים ועידודם לאמץ שיטות גידול מודרניות. לצדו של צודקי פעלו באגודה כמה מגדולי השיח'ים הכפריים, ובראשם השיח' עבדו עאידי מכפר מג'אר.⁶⁹

צודקי טברי

עם ההכרזה על השביתה ופרוץ המרד של שנת 1936 נפתח פרק חדש בפעילות הפוליטית של משפחת טברי בכלל ושל צודקי בפרט. עתה עמד בפניהם אתגר קשה – לראשונה מאז כינון השלטון הבריטי היה עליהם לבחור בין שתי ברורות בעייתיות: להיענות לדרישה להורות על קיום שביתה, הוראה שצפויה הייתה לסכן את קשריהם הטובים עם השכנים היהודים ועם השלטונות הבריטיים, או להמשיך במדיניות המתונה שאימצו בזמן מאורעות 1929.

מסתבר שמערכת הקשרים שקיימו עם הגורמים הפלסטיניים השונים – עם הוועד הפועל הערבי, עם הוועד הערבי העליון ועם החסינים – לא הותירה בידי בני המשפחה בררה, והם נדחפו להתייצב לצד המחנה הלאומי הערבי. הם השתדלו לעשות זאת בזהירות מרבית, כדי למנוע משבר חמור עם השכנים היהודים ונתק מוחלט עם הבריטים. מעניין לציין שבמהלך תקופה קשה זו למשפחה העדיפו אחדים ממנהיגיה המסורתיים, ובראשם שיח' טאהר, להימנע מהבעת עמדה מפורשת, והדבר חיזק עוד יותר את מעמדו של צודקי, שהנהיג את הפעילות הלאומית.

מיד עם פרוץ המאורעות הקים צודקי עם כמה מבני המשפחה ומנכבדי העיר את הוועד הלאומי – גוף פוליטי שעיקר תפקידו היה לארגן ולהוביל את הפעילות הפוליטית, לפקח על השביתה ועל החרם הכלכלי כנגד היהודים ועוד. בין החברים הבולטים בוועד היו שיח' נאיף טברי ושני אחיו, ד"ר רשיד ועורך הדין פאיו, מחמד סח'ניני, רשיד אלעאקל, אליאס דיאב, השיח' עבדו עאידי ומחמד סחנתות.⁷⁰ הבחירה בצודקי לראש הוועד חיזקה את מעמדו, ומתוקף תפקידו החדש השתתף בכינוס הארצי של הוועדים הלאומיים שנערך בירושלים ב-7 במאי 1936.⁷¹ כן עמד בראש ועדת החרם הכלכלי בטבריה ובסביבה. מסתבר שעיקר עיסוקו של צודקי בתפקידו אלה היה בתחום הארגוני. על פי דוחות שירות הידיעות של ה'הגנה' הוא לא היה מעורב במעשי אלימות ועסק בעיקר בחלוקת כספים ובהספקה.⁷²

69 Chatfield), שבא לביקור בחיפה. ראו: Acting District Commissioner אל צודקי טברי, 21 בספטמבר 1932, גה"מ, תיק פ/2923/387. בשנת 1934 פנה אל מושל מחוז הצפון קית'רוש (Keith-Roach) והביע נכונות לעמוד בראש משלחת מנכבדי טבריה שתדון עם הבריטים בדרכים לשיפור שיתוף הפעולה בין ערביי העיר למשרד מושל המחוז. ראו: צודקי טברי אל קית'רוש, מושל מחוז הצפון, 12 בנובמבר 1934, גה"מ, תיק פ/2923/387. בזיכרונותי סיפר צודקי על יחסיו הטובים עם קית'רוש, במיוחד בתקופה שקדמה לצאתו ללבנון.

70 חוקת אגודת החקלאים הערבים בנפת טבריה, 6 בנובמבר 1935, גה"מ, תיק מ/13/5000. ראו גם: 'The Arab Cultivator Society', 25 בפברואר 1936, גה"מ, תיק פ/445/321.

71 מוזכר הוועד הלאומי, אסמאעיל קרה שולי, אל חברי הוועד, 10 בינואר 1937, גה"מ, תיק פ/3241/315.

72 דוח (לעיל, הערה 57), עמ' 889. ז' אכרם, אחרקה אלוטניה אלפלסטיניה 1935-1939, ביירות 1992, עמ' 94.

72 דוח (לעיל, הערה 11); דוח מפי יפה על ידי בנינון, 8 באוקטובר 1940, את"ה, תיק ה/105/1; מאת 8, 16 בספטמבר 1940, שם; מפי ש, 6 בנובמבר 1941, שם; 2 בינואר 1941, שם.

לעומת זאת לשיח' נאיף מיוחסות בדוחות אלה עשייה פעילה יותר ומעורבות רבה בקרב הכפריים בנפת טבריה ובפעילות הלאומית. על פי הנאמר בדוחות הוא יכול היה לרכז בעת הצורך צעירים רבים מקרב אריסיו, וכך ארגן את אחת הקבוצות הגדולות והנועזות, שנודעה בשמו 'חבורת שיח' נאיף' (עוצבת שיח' נאיף). חבורה זו הייתה לשם דבר בגליל התחתון ובעמק הירדן,⁷³ אך לא צוינו בדוחות פעולות מיוחדות שלה או כנגד מי הופנו.

למרות התפקיד שמילא צודקי בשנתיים הראשונות למרד, מסתבר כי הוא ואחדים מראשי המשפחה עזבו את הארץ ביוני 1938. לכאורה צעד זה אינו מובן, כי צודקי לא היה מבוקש על ידי הבריטים ולא היו איומים על חייו מצד המורדים. נראה כי הלחצים הגוברים והדרישות ההולכות ומתעצמות מצד ראשי המרד לתשלום סכומים גדולים הם שאילצו אותו לעזוב. הוא נסע לדמשק ומשם עבר לעיירה חמאנא שבלבנון.⁷⁴

צודקי שהה בלבנון עד ה-9 בינואר 1940 ואז חזר לטבריה עירו. בדוח של מושל המחוז מאותו חודש הוגדר כ'מהגר' הטברייני החשוב ביותר ששב לעיר לאחר היעדרות ממושכת. מיד עם חזרתו התמנה שנית לתפקיד מנהל הבנק הערבי בטבריה.⁷⁵ עם סיום המרד ושובו של צודקי הסתיים למעשה השלב השני בפעילות הפוליטית-הלאומית הערבית בעיר, והחל השלב השלישי והאחרון, שנמשך עד לפרוץ מלחמת 1948.

בשלב השלישי בלטה מנהיגותו של צודקי עוד יותר, ולעומתה חלה נסיגה במעמדו ובמעורבותו הפוליטית של שיח' נאיף, שהתקשה להשתלב במערכות החיים המודרניות, שדרשו כישורים שונים מאלה שאפיינו את מנהיגותו המסורתית. שלב זה התאפיין גם בפעילות ענפה של הקמת אגודות, ארגונים וגופים אזוריים, לצד הידוק הקשר עם הגופים הפלסטיניים הארציים השונים.

צודקי היה מיוזמי הקמתם של כמה גופים ומוסדות בעיר וברוב המקרים גם עמד בראשם. מלבד תפקידו כמנהל הבנק הערבי⁷⁶ יזם והקים בעיר ב-16 בנובמבר 1943 את סניף 'קופת האומה' (צנדוק אל־אמה),⁷⁷

מנשר מאת ג'מאל חוסייני בזכות צודקי טברי

73 דוח (לעיל, הערה 11).

74 צודקי א-טברי אל יושב ראש ועדת החלוקה בירושלים, 31 ביולי 1938, גה"מ, תיק פ/3241/395. בזיכרונותיו ציין צודקי טברי כי עזב לאחר שנודע לו כי הבריטים עומדים לעצור אותו. קשה לאמת טענה זו, בעיקר משום שיחסיו עם הבריטים היו כאמור טובים בדרך כלל.

75 Fortnightly Report, 31 January 1940, PRO, CO 733/420/22

76 הערבים שהשתתפו במרד, 5 באוקטובר 1941, את"ה, תיק ה/105/1, עמ' 5; פגישות בטבריה, 28 במרס 1941, עמ' 1, את"ה, תיק ב/105/1.

77 פרוטוקול ייסוד סניף 'קופת האומה' בטבריה, נובמבר 1943, גה"מ, תיק פ/326/16. ראו גם את תגובת הנהלת

הקופה ואישור בחירתו של צודקי למנהל הסניף בעיר, 23 בנובמבר 1943. בראש הקופה עמד אחמד חילמי פאשא,

שהיה גם מראשי מפלגת 'אלאסתקאלאל'. על פעילות הקופה ראו: האנציקלופדיה הפלסטינית, א, דמשק 1984, עמ'

ובשנת 1944 נבחר לחבר בדירקטוריון שלו,⁷⁸ ותפקיד זה העניק לו השפעה נוספת על כלכלת העיר. הקופה עסקה בגיוס כסף וברכישת קרקעות מבעליהן הערבים במטרה למנוע את מכירתן לגופים הציוניים, ומדוחותיו של צודקי עולים נתונים מרשימים: במהלך פעילותה בנפת טבריה בשנים 1943-1947 היא הצליחה 'להציל' כלשונו 944 דונם קרקע שעמדו להימכר ליהודים; אדמות אלה נרכשו מבעליהן הערבים ונרשמו בטאבו על שם הקופה.⁷⁹

עם ייסוד המפלגה הערבית הפלסטינית, מפלגתם של החסינים, בשנת 1935, הצטרף אליה צודקי והקים את סניפה בעירו. הוא עמד בראש הסניף ופיקח על פעילותו בטבריה ונפתה. בשנת 1946 נבחר לחבר הלשכה המרכזית של המפלגה,⁸⁰ והתכתבויות בינו לבין מרכז המפלגה מעידות כי היה מקורב מאוד למנהיגיה ובראשם החאג' אמין אלחסיני.⁸¹

לקראת סוף תקופת המנדט ובמיוחד לאחר החלטת החלוקה מ-29 בנובמבר 1947 מילא צודקי את תפקידו הקשה ביותר, כשנבחר לעמוד בראש הוועדה הלאומית של ערביי טבריה.⁸² זו הנהיגה את תושבי העיר הערבים בחמשת החודשים הקשים והגורליים שעברו עליהם בתקופת העימות וההתנגשויות עם שכניהם היהודים ועד נפילת העיר הערבית ב-18 באפריל 1948.

אין זה המקום לדון בתקופת מלחמת 1948. עם זאת יש לציין כי למרות הקו המתון שנקטה משפחת טברי לאורך כל ההיסטוריה שלה, וחרף היחסים הטובים ששררו בין ראשיה לבין היהודים והערבים בטבריה – בהשוואה ליחסים שהיו בערים אחרות⁸³ – הם פונו לירדן במהלך המלחמה בסיוע השלטונות הבריטיים. בכך בא הקץ על פרק זה בתולדות המשפחה ובתולדות ערביי טבריה. אחרי המלחמה נותרו אחדים מבני המשפחה בארץ, ביניהם שיח' טאהר א-טברי ומשפחתו, וכל שאר בני המשפחה עברו למדינות השכנות, בעיקר לירדן.

סיכום

מעטים המחקרים שנכתבו על ההיסטוריה החברתית והעירונית של האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל בתקופת המנדט, במיוחד האוכלוסייה בערי פנים הארץ ובערי השדה. המידע שיש לנו למשל על החברה הערבית בערים כמו לוד, רמלה, ג'נין, בית-שאן, עכו וטבריה הוא עדיין מועט,⁸⁴ ואפילו

78 יושב ראש הדירקטוריון של 'קופת האומה' אל צודקי טברי, 30 בספטמבר 1944, גה"מ, תיק פ/326/657.
 79 'קופת האומה' בטבריה אל ראשות המועצה המנהלת של הקופה בירושלים, 20 ביוני 1947, גה"מ, תיק פ/3002/389.
 ראו גם דוח כספי על שנת 1946, 12 בינואר 1947, גה"מ, תיק פ/387/2965.
 80 ג'מאל אלחסיני אל צודקי א-טברי, 15 באוקטובר 1946, גה"מ, תיק פ/3002/389; צודקי טברי אל ג'מאל אלחסיני, 17 בנובמבר 1946, גה"מ, תיק פ/3002/389; אלחות (לעיל, הערה 57), עמ' 884.
 81 חאג' מחמד אמין אלחסיני אל צודקי א-טברי, 9 בפברואר 1947, גה"מ, תיק פ/3241/315; חאג' מחמד אמין אלחסיני אל צודקי א-טברי, 13 שואל 1365, גה"מ, תיק פ/3002/389.
 82 פרוטוקול הוועדה הלאומית הערבית בטבריה, 20 בדצמבר 1947, גה"מ, תיק פ/326; וראו פרוטוקול נוסף מ-28 בינואר 1948, שם.
 83 העדויות על היחסים הטובים בין שתי הקהילות הן רבות, ביניהן עדותו של בכור שטרית, 26 ביולי 1966, את"ה, תיק 180/8; נחמני (לעיל, הערה 63).
 84 על לוד ראו: א' מנייר, אילד פי עהדי אלאנתדאב ואלאחתלאל, ביירות 1997. על עכו ראו: מ"ס בורי וי"א שיבל, עכא ת'זראת וד'כראיאת², ביירות 1994; ז' ג'נאים, לוא עכא פי עהד א-תנזימאת אלעות'מאניה 1281-1337 / 1864-1918, ביירות 1999.

חיבורים שנכתבו על נצרת וצפת⁸⁵ טרם מיצו את כל התחומים. יש לראות את תרומתו של מאמר זה כחלק מגניסיון להעמיק את הבנת ההיסטוריה החברתית בעיר מעורבת פריפריאלית. יש להדגיש כי חקר מקרה אחד של משפחה אחת אין בו די כדי להכליל או להשליך על המצב שהיה בשאר ערי הפריפריה. דרושים אפוא מחקרים נוספים על תפקידן ומעמדם של משפחות דומות. רק כך ניתן יהיה לקבוע אם הן עברו תהליך דומה לזה שעברה משפחת טברי, שהנהיגה את הקהילה הערבית בטבריה, אם הייתה המשכיות או תמורה במעמדם בתקופת המנדט, ומה היו השלכותיהן על החברה הערבית בארץ.

אשר למקרה החקר שלנו, מדובר במשפחת נכבדים ותיקה ומבוססת שהחלה את דרכה קרוב לוודאי בעת בנייתה המחודשת של טבריה בידי הַיִדְאָנִים במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה. כבר בזמן הכיבוש המצרי, בשנים 1831-1840, החזיקו בני המשפחה במשרת המופתי של העיר, והם הצליחו לשמור על רציפות מנהיגותם לאורך למעלה ממאה שנים, ללא תחרות מצד משפחות ערביות מקומיות. רק מלחמת 1948 קטעה את הרצף הזה.

המשפחה ביססה את כוחה ומעמדה על מספר יסודות. יסוד אחד היה המשרות הדתיות שהחזיקו בידיה באופן מסורתי. מכל המשפחות הערביות בטבריה רק היא לבדה הייתה משפחת אנשי דת (עלמא) בולטת. היא החזיקה בתפקיד המופתי באופן קבוע ורצוף לפחות מאז תחילת המאה התשע-עשרה, וכן נשאה תקופות ארוכות במשרת הקאדי.

יסוד אחר למעמדה של המשפחה היה התפקידים המנהליים והמשרות הבכירות שבהם שימשו בני המשפחה, כגון חברות במועצה המנהלית, ראשות העירייה, חברות בעירייה, עיסוק כרופאים ועורכי דין ועוד.

יסוד נוסף לכוחה של המשפחה נבע מהתחום הכלכלי, בעיקר מן הבעלות על קרקעות ונכסי דלא ניידים רבים בטבריה ובסביבתה הכפרית. זאת נוסף על הרכוש העירוני הרב שהיה בידי המשפחה – מבנים, חנויות ובתי עסק שונים. בכך לא הייתה שונה למעשה ממשפחות נכבדים אחרות שכבר נחקרו.

לבסוף נשאלת השאלה מדוע כשלה המשפחה בהובלת הקהילה הערבית לחוף מבטחים במהלך מלחמת 1948, במיוחד בהתחשב בעובדה שמדובר במשפחה ובקהילה ששמרו על קשרים טובים עם השכנים היהודים. בדיקת שאלה זו מחייבת מחקר מקיף על אירועי המלחמה בעיר, אולם ניתן לומר כי הקשר שנוצר בין משפחת טברי לַחֲסִינִים, אף שהיה זהיר מאוד, נטל מהמנהיגות המקומית את יכולת התמרון, במיוחד לאחר החלטת החלוקה בשנת 1947, והיא נותרה חסרת אונים נוכח ההתפתחויות המהירות שחלו בארץ. נראה שאין זה מקרה כי הקהילה העירונית ה'שקטה' הזו, בהנהגת הטברים הזהירים והמתונים, הייתה הראשונה מבין הקהילות הערביות בערים המעורבות בארץ שהתפתחה מעירה.

85 על נצרת ראו: א' מנצור, תאריך' א-נאצרה מן אקדם אזמאנהא אלא איאמנא אלאחרדה, נצרת 1983; ג' סלאמה, 'נצרת והתפתחותה בשלהי התקופה העות'מאנית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1982; על צפת ראו: מ' אלעבאסי, 'צפת בתקופת המנדט: היבטים חברתיים ופוליטיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1999.